

УДК 911:502.1(477-751.2)

О. В. МІЩЕНКО, канд. геогр. наук, доц.

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

м. Луцьк, просп. Волі, 13
mischenkoolena.lutsk@rambler.ru

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В НАЦІОНАЛЬНИХ ПРИРОДНИХ ПАРКАХ УКРАЇНИ

Обґрунтовано доцільність відмежування понять національний парк та природний парк, що ґрунтується на принципах розроблених Міжнародною спільною охорони природи і природних ресурсів. Дослідження особливостей формування мережі національних природних парків (НПП) України дало змогу констатувати, що на 01.01.2013 р. їх створено 46, з них 26 – у 2009-2010 рр. Найбільша концентрація цих установ спостерігається на заході, а найменша – в центрі України. На сучасному етапі формування національної екологічної мережі обґрунтовується доцільність не створювати нові національні природні парки, а приведення до норм функціонування вже створених, так як більшість з них не мають Проектної документації, яка передбачає диференційований режим використання та організацію їх території. Серед провідних проблемних питань щодо організації роботи у НПП виокремлено такі: підпорядкування різним державним структурам, невідповідність 2-ій категорії за класифікацією Міжнародної спільки охорони природи і природних ресурсів, належність до різних землекористувачів, використання в якості президентських резиденцій, які закриті для науковців, подекуди використовуються як мисливські угіддя. Запропоновано стратегічні напрями щодо оптимізації природокористування у НПП, які полягають в удосконаленні нормативно-правових механізмів, розробці методичних положень і практичних рекомендацій, що враховуватимуть природоохоронну, рекреаційну, науково-дослідну, культурно-освітню функції цих установ, створення єдиного координаційного органу управління, проведення регулярних наукових досліджень, що попереджатимуть ризики дигресії природного ландшафту, формування єдиної GIS системи НПП, як основи інвентаризації їх ресурсів та моніторингу.

Ключові слова: національний природний парк, функціональне зонування, екологічний менеджмент, оптимізація природокористування

Мищенко Е. В. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРИРОДНЫХ ПАРКАХ УКРАИНЫ

Обосновано целесообразность отграничения понятий национальный парк и природный парк, которое основывается на принципах разработанных Международным союзом охраны природы и природных ресурсов. Исследования особенностей формирования сети национальных природных парков (НПП) Украины дало возможность констатировать, что на 01.01.2013 г. их создано 46, из них 26 – 2009-2010 гг. Наибольшая концентрация этих учреждений наблюдается на западе, а наименьшая в центре Украины. На современном этапе формирования национальной экологической сети обосновывается целесообразность не создавать новые национальные природные парки, а приведение к нормам функционирования уже созданные, так как большинство из них не имеют Проектной документации, что предусматривает дифференцированный режим использования и организацию их территорий. Среди ведущих проблемных вопросов по организации работы у НПП выделены такие: подчинение разным государственным структурам, не соответствие 2-ой категории за классификацией Международного союза охраны природы и природных ресурсов, принадлежность к разным землепользователям, использование в качестве президентских резиденций, которые закрыты для ученых, иногда используются как охотничьи угодья. Предложено стратегические направления по оптимизации природопользования в НПП, которые заключаются в усовершенствовании нормативно-правовых механизмов, разработке методических положений и практических рекомендаций, что учитывают природоохранную, рекреационную, научно-исследовательскую, культурно-образовательную функции этих учреждений, создание единственного координационного органа управления, проведения регулярных научных исследований, что будут предупреждать риски дигрессии природного ландшафта, формирование единственной GIS системы НПП, как основы инвентаризации их ресурсов и мониторинга.

Ключевые слова: национальный природный парк, функциональное зонирование, экологический менеджмент, оптимизация природопользования

Mischenko O. V. THE MODERN STATE AND FEATURES OF NATURE USAGE IN THE NATIONAL NATURAL PARKS OF UKRAINE

The differentiation of terms «national park» and «natural park» is established on the base of principles worked out by the International Union for Conservation of Nature. Research of forming features of Ukrainian national natural parks (NNP) network gave an opportunity to establish, that on 01.01.2013 existed 46 NNP, from them 26 were created in 2009-2010. The most concentration of these (NNP) is observed on a west, and the least in the center of Ukraine. For now, expediently not to create new national natural parks, but to put in the norms of functioning already of created ones, so as majority from them do not have Project documentation that provides the differentiated mode of the use and organization of their territory. Among leading problem questions in relation to organization of work in NNP such are distinguished: submission to the different state structures, non-conformity of them to the 2th category by classification of the International Union for Conservation of Nature, belonging to different land users, using as hunting lands, as presidential residences, that are closed for scientists. In the article strategic directions are offered in relation to optimization nature usage in NNP, that consist of the improvement of normatively-legal mechanisms, development of methodical positions and practical recommendations, that will take into account a nature protection, recreational, research, cultural and educational function of these establishments, creation of the only coordinating management organ, realization of regular scientific researches, that will prevent the risks of digression of natural landscape, forming of the only GIS system of the NNP, as a base of inventory and monitoring of their resources.

Keywords: national natural park, functional zoning, ecological management, optimization of nature usage

Вступ

В останнє десятиріччя спостерігається активний пошук національних пріоритетів в галузі заповідного природокористування. Провідна роль відводиться створенню національних природних парків (НПП), які є однією із форм організації природоохоронних територій, що найкраще відображає сучасну концепцію, поєднання природоохоронних та соціальних функцій. Динамічний процес збільшення кількості НПП, направлений на збереження унікальних природних ландшафтів, повинен передбачати баланс соціальних, економічних та екологічних інтересів сучасного суспільства. Однак, у новостворених парках спостерігається неналагоджений менеджмент, що пояснюється відсутністю проведеного функціонального зонування, подекуди не створені адміністрації. Така ситуація вимагає ґрунтовного наукового аналізу сучасного стану та особливостей природокористування у національних природних парках України, який забезпечить побудову поліфункціональної моделі їх функціонування, у відповідності із національною стратегією сталого розвитку, що певним чином матеріалізується у системі державних функцій та еколого-орієнтованих норм.

Методи дослідження

Об'єктом дослідження є мережа національних природних парків України. Методологічну основу статті складає концепція конструктивно-географічного аналізу, яка ґрунтується на підходах фізичної, економі-

Екомережна роль національних природних парків досліджена у працях Т. Андрієнко [10], Л. Царика [8], О. Мудрака [5], соціальна, зокрема рекреаційна – висвітлена О. Любіцевою [3], В. Гетьманом [1], Л. Цариком [9], О. Міщенко [4], Основні напрями щодо оптимізації природокористування у НПП розглядалися А. Яворівським [11], а законодавчі засади і напрями менеджменту цих установ висвітлені у праці М. Кукурудзи [2].

Метою статті є дослідження сучасного стану та особливостей природокористування в національних природних парках України. Для досягнення цієї мети вирішувалися такі завдання:

- вивчити особливості національних природних парків України в системі природоохоронних територій світу;
- дослідити сучасну мережу національних природних парків України;
- визначити проблемні питання щодо організації роботи в національних природних парках України;
- запропонувати заходи оптимізації функціонування національних природних парків України.

чної, рекреаційної географії та екології. У роботі використано сукупність методів, а саме: структурно-логічного узагальнення та системного аналізу – для вивчення й узагальнення особливостей функціонування

національних природних парків України, історико-географічний – при дослідженні змісту понять національний парк, природний парк, а також при вивченні історії формування мережі НПП. Інформаційною базою статті є законодавчі та нормативні акти

Результати та обговорення

Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» національні природні парки є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Багатовекторність цілей створення національних парків, відмічено Н. Реймерсом [6]. У вітчизняній літературі термін «національний парк» довгий час вживався як синонім слова «заповідник». Так, В. Семенов-Тянь-Шанський у своїй доповідній записці Президії Географічного товариства пропонував створення заповідників типу американських національних парків [7]. Заповідники території СРСР, такі як Ріцинській, Тібердінській, Кавказький, Ялтинський гірсько-лісовий та ін, фактично взяли на себе деяку частину функцій, призначену національним природним паркам.

У перших міжнародних визначеннях національного парку, згідно матеріалів Лондонської (1933) та Вашингтонської (1940) конференцій підкреслюються такі провідні його ознаки: державний характер установи, збереження природи та краси пейзажу. Відпочинок та освіта населення розглядалися як супутні цілі. Наступні кроки з уніфікації та уточнення поняття парку сформовано Міжнародною спілкою охорони природи і природних ресурсів (МСОП, IUCN). Так, у 1959 р. цією спілкою розроблено принципи організації та розмежування функцій національних і природних парків світу, за якими провідним завданням національних парків є охорона природи, а рекреаційно-туристська діяльність в них відіграє підпорядковану й обмежену роль. Основна ж функція природних парків полягає в організації умов рекреації та туризму. Таки чином, не варто поєднувати ці два поняття

України з питань збереження природно-заповідного фонду України, розвитку туризму та охорони навколишнього природного середовища, матеріали Державної служби заповідної справи України.

в одному об'єкті – національний природний парк, як це прийнято в Україні. У 1969 р. на Генеральній асамблеї Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів поняття «національний парк» дістало міжнародний ранг. Своїм розвитком ці природоохоронні установи довели, що є оптимальними формами збереження ландшафтів, які поєднують природоохоронну і рекреаційно-туристську функції. Крім того, відповідно до сучасної світової практики національні парки 2-ї категорії за класифікацією МСОП повинні мати не менше 75 % площ суворо-охоронного режиму, решту використовують у рекреаційних цілях. Для визначення частки площ суворо-охоронного режиму та рекреаційного призначення кожен НПП відповідно до Закону України «Про природно заповідний фонд України» має мати виокремлені функціональні зони із властивими тільки даній території режимом використання.

Мережа національних природних парків України почала формуватися з 1980 р. На 01.01.2013 р. їх створено 46. Як свідчать дані рис. 1, період повільного зростання кількості НПП в Україні проходив з 1980 р. по 1998 р., коли їх було створено лише 8. З 1999 по 2008 рр. спостерігається незначне піднесення тренду кількості національних природних парків України. У 2009 р. кількість цих установ збільшилася на 18, а в 2010 р. було створено ще 9 НПП. У 2010 р. визнано незаконно створеним Сіверсько-Донецький НПП. Таким чином, за останнє десятиріччя кількість національних природних парків збільшилась у 4 рази, а площа – у 2 рази.

Найбільша концентрація НПП спостерігається на заході країни, зокрема у Івано-Франківській – 5, а у Львівській, Волинській, Закарпатській, Чернівецькій, Херсонській, Харківській областях по 3 НПП. Це пояснюється не тільки високою ландшафтно-естетичною цінністю цих областей, а й збереженою автентичністю порівняно з іншими

територіями України. В областях країни, що мають порівняно високий рівень урбанізації та антропогенну перетвореність ландшафтів, зумовлену значною концентрацією населення, розвитком промисловості, сільського господарства наявна мала кількість національних природних парків. Так, у Тернопіль-

ській, Чернігівській, Сумській, Донецькій, Одеській, Миколаївській, Запорізькій областях нараховується по 2 парки. У Полтавській, Рівненській, Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській областях є лише по 1-му НПП, а у Житомирській, Луганській, Кіровоградській та Дніпропетровській – жодного.

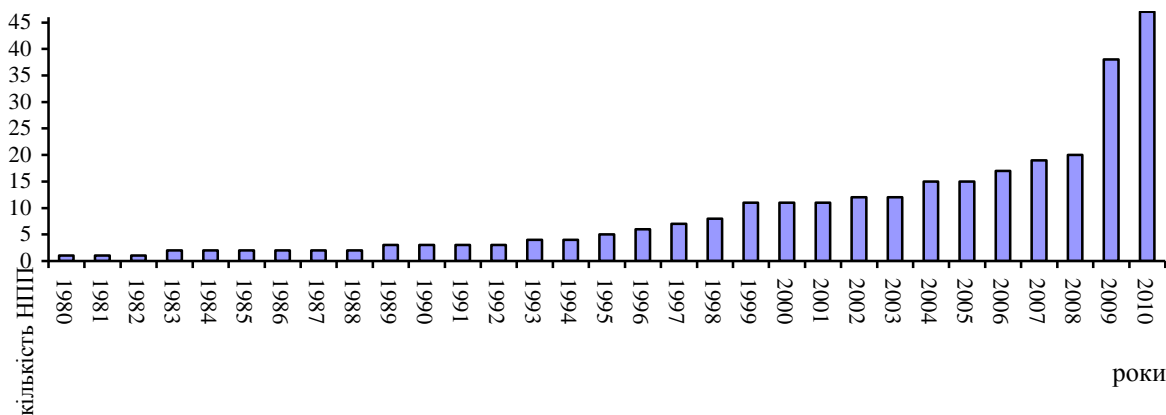

Рис. 1 – Динаміка формування мережі національних природних парків України

Насьогодні провідним документом, що передбачає розвиток природно-заповідної справи в Україні є Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі на 2000-2015 роки. Вважаємо, що в умовах політичних, соціально-економічних викликів, які стоять перед нашою державою важливим рішенням стане не створення нових НПП, а приведення до норм функціонування вже створених. Наші дослідження засвідчують, що із 46 створених українських НПП лише невелика їх частка має розроблену Проектну документацію, яка передбачає диференційований режим використання та організацію території парку. Проект організації НПП вимагає певних державних коштів, тоді як відсутність такої документації створює проблеми щодо збалансованого багатоцільового використання цих територій. Крім цього, серед проблемних питань щодо організації національних природних парків України можна виділити такі:

- підпорядкування різним державним структурам, зокрема 33 НПП знаходяться у підпорядкуванні Мінприроди, 9 – Держкомлісгоспі, 4 – Державному управлінні справами Президента;

- переважання частки господарської зони над площами зон регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та заповідної, а отже українські національні парки не відповідають 2-ій категорії за класифікацією МСОП;

- велика частка населених пунктів, що вимагає регулювання і стримування їх розростання в межах НПП;

- належність до різноманітних землекористувачів, що мають різні цілі використання НПП (адміністрація парку, лісгоспи, установи відпочинку, приватні особи).

- національні природні парки, що знаходяться у Державному управлінні справами Президента мають функції президентських резиденцій й закриті для науковців, подекуди використовуються як мисливські угіддя, що не допустимо для природоохоронної території.

Оптимізація природокористування у національних природних парках визначається оптимізацією ландшафтних систем, із використанням конструктивно-географічного підходу. Це забезпечує планування та просторово-часову організацію ландшафту із врахуванням його соціально-економічних, екологічних і природоохоронних функцій. Оптимізація природоохоронної, рекреаційної та еколого-освітньої діяльності у національних природних парках вимагає насамперед добре налагодженого менеджменту та державної підтримки. Екологічний менеджмент, як механізм гармонізації системи «природа-суспільство» покликаний створити систему управління НПП, спрямовану на задоволення потреб людей у відновленні фізичних та духовних сил, оздо-

рвленні, інтелектуальному розвитку із врахуванням екологічних норм та технологій, що підтримуватимуть збереження природних ландшафтів для майбутніх поколінь. Основою здійснення такого менеджменту у НПП є науково-обґрунтоване зонування, яке повинно бути складовою частиною Проекту організації території, охорони, відтворення та рекреаційного використання природних комплексів і об'єктів національного природного парку. Необхідною складовою такого проекту мають бути рекомендації щодо розрахунку рекреаційної місткості парку. Після проведення таких розрахунків важливо порівняти рекреаційну місткість природних ландшафтів та місткість закладів розміщення території парку. Такі заходи попередять надмірне та неконтрольоване використання природних ресурсів національних природних парків. Крім того, важливою складовою розвитку НПП є вдосконалення законодавчої бази.

Функціонування національних природних парків є сферою господарських відносин, що вимагають досконалого фінансово-економічного середовища господарювання. Вичерпність значної кількості природних ресурсів та деградація ландшафтів внаслідок неконтрольованого рекреаційного використання зумовили необхідність пошуку раціональних методів природокористування з метою забезпечення екологічної безпеки та соціально-економічного розвитку. Сьогодні, пропонуються перспективні напрямки вдосконалення економічного механізму природокористування, проте дуже часто не враховуються питання, що стосуються комерціалізації природокористування, реформування відносин власності на окремі складові рекреаційно-туристського потенціалу, синхронізацію вітчизняної та зарубіжної практики господарювання. Зараз необхідно забезпечити розширення прав і повноважень органів місцевого самоврядування, впровадження іпотечного кредитування у розбудові інфраструктури НПП, розширення меж міжнародного співробітництва. Безумовно, передача об'єктів рекреаційного господарства має здійснюватись на конкурсній основі, з наданням пріоритету підприємствам, що спеціалізуються на рекреаційно-туристському бізнесі. Насьогодні підприємства, котрі займаються рекреаційною діяльністю мають певну інфраструктуру та матеріально-технічний потенціал, проте не володіють достатніми інвестиційними ре-

сурсами для реалізації перспективних рекреаційно-туристських проектів. Тому іпотечне кредитування з використанням частини туристичного потенціалу у якості застави посилить інвестиційну спроможність та забезпечить покращення сервісного обслуговування рекреантів, а також підтримку у належному стані природних ресурсів.

Для формування цілісної моделі оптимізації природокористування у НПП України пропонуємо основні її стратегічні напрями:

- реформування управлінської системи шляхом введення нових нормативно-правових механізмів, створення єдиного координаційного органу управління, впровадження стратегічних механізмів і методів управління, розробка методичних положень і практичних рекомендацій з організації рекреаційно-туристської діяльності на території НПП;

- планування та управління на науково-обґрунтованій систематичній основі, що передбачає розглядати кожен НПП, як складову єдиної системи, оскільки кожен національний природний парк має притаманні лише йому цінні в рекреаційно-туристичному та природоохоронному аспекті ресурси;

- для виконання основних функцій покладених на НПП, зокрема, природоохоронну, рекреаційну, науково-дослідну, та культурно-освітню, а також для диференційованого використання цих територій необхідно провести їх функціональне зонування;

- враховуючи специфіку організації територій НПП, що поєднують ділянки з вилученням природоохоронних територій у землекористувачів, так і без вилучення необхідно створити механізми стратегічного планування й оперативного управління, що мають забезпечити єдність і сталий розвиток територіям із різним цільовим призначенням;

- відповідно до особливостей природних ландшафтів кожного НПП, їх стійкості до рекреаційних навантажень необхідним екологічним заходом є розрахунок рекреаційної місткості для кожної функціональної зони парку;

- відповідно до рекреаційної місткості природного ландшафту в зоні стаціонарної рекреації ввести обмежувальні заходи щодо будівництва закладів розміщення. У зоні регульованої рекреації будь-яке будівництво відповідно до українського законодавства є недопустимим;

- проведення регулярних наукових досліджень, що попереджатимуть про можливі ризики рекреаційної дигресії природного

ландшафту, а також зникнення цінних видів рослин та тварин;

– провести оцінку туристичного потенціалу для здійснення успішного моніторингу за цінними в рекреаційному та науковому відношенні ресурсами парку, а також з метою формування пакету рекреаційних послуг парку для кожної категорії споживачів;

– формування єдиної GIS системи національних природних парків, як основи інвентаризації їх ресурсів та моніторингу;

– впровадження економічного механізму надання платних послуг, створення на засадах самозабезпечення, самофінансування та самоокупності структурних підрозділів НПП. Право першочергового користування рекреаційними ресурсами, зокрема надання екскурсійних послуг, дозволить НПП вивести свій туристичний продукт на обласний і національний ринок, зберігаючи значну ціннову перевагу. Як засвідчує зарубіжний досвід, національні природні парки можуть бути важливим джерелом поповнення бюджету і тим самим вносити суттєвий вклад у розвиток місцевої економіки;

– створення мережі цікавих туристських маршрутів, зокрема екологічних стежок, що мають не лише пізнавальну та оздоровчу функції, а й зберігають природний ландшафт від дигресії завдяки лінійному його використанню;

– створення єдиного інформаційного простору для реалізації туристичного продукту національних природних парків, зокрема співпраця із засобами масової інформації, інтернет – порталами, організація Інтернет-конференцій, семінарів, створення інформаційно-пізнавальних передач для телебачення;

– створення мережі інформаційних туристських центрів (ТЦ), запозичуючи позитивний міжнародний досвід. У країнах Європи користування послугами таких центрів для пересічного туриста є безкоштовним.

ТЦ реалізують своїм відвідувачам понад 70% всієї друкованої рекламно-інформаційної та сувенірної продукції туристського споживання;

– залучення приватного сектору до співпраці в області надання рекреаційних послуг, зокрема продаж сувенірної продукції, продуктів харчування власного виробництва, надання екскурсійних послуг;

– забезпечення рекреаційно-туристською інфраструктурою відповідно до міжнародних стандартів;

– розширення форм співпраці з навчальними закладами. Відповідно до законодавства України НПП є науковими організаціями з відповідною інфраструктурою і багатим науково-освітнім потенціалом. Згідно положення про еколого - освітню діяльність НПП провідними її напрямками є формування центрів підготовки кадрів у сфері еколого-освітньої діяльності, навчальна, науково-дослідна та методична робота із учнями шкіл, студентами середніх та вищих навчальних закладів шляхом організації програм і проєктів дипломних, навчальних практик, олімпіад тощо;

– формування у туристів патріотичного ставлення до природної і культурної спадщини країни.

Таким чином, оптимізація природокористування у національних природних парках має свої специфічні риси, які полягають у співвідношенні природоохоронних та господарських функцій. Отже, така оптимізація вимагає комплексних організаційних дій і спрямована на забезпечення гармонійного функціонування природних, антропогенно-модифікованих і пов'язаних з ними антропогенних територіальних систем шляхом застосування сукупності природоохоронних заходів та обґрунтованого рекреаційного використання природних ресурсів.

Висновки

1. В системі природоохоронних територій світу виокремлюють поняття національний парк, де основною функцією є охорона природи та природний парк, призначення якого полягає в організації умов рекреації та туризму;

2. Насьогодні, на території України створено 46 національних природних парків переважна їх кількість знаходиться на заході, менша – в центрі України;

3. Серед провідних проблемних питань щодо організації роботи у НПП виокремлено

такі: підпорядкування різним державним структурам, невідповідність 2-ій категорії за класифікацією Міжнародної спілки охорони природи і природних ресурсів, належність до різних землекористувачів, використання в якості президентських резиденцій, які закриті для науковців, подекуди використовуються як мисливські угіддя та ін;

4. Оптимізація природокористування у національних природних парках вимагає комплексних організаційних дій спрямованих на забезпечення гармонійного функціо-

нування природних, антропогенно-модифікованих і пов'язаних з ними антропогенних територіальних систем шляхом удосконалення нормативно-правових механізмів, розробки методичних положень і практичних рекомендацій, що враховуватимуть

сукупність функції цих установ, створення єдиного координаційного органу управління, формування єдиної GIS системи НПП, що слугуватиме для інвентаризації їх ресурсів та моніторингу.

Література

1. Гетьман В. І. Екотуризм у національних парках/ В. І. Гетьман // Екологічний вісник. – 2002. – № 7-8. – С. 24–27.
2. Кукурудза М. Менеджмент національних парків: навчальний посібник / М. Кукурудза. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 124 с.
3. Любіцева О. Розвиток екологічного туризму в Україні / О. О. Любіцева, К. Сташук // Економічна та соціальна географія : наук. зб. / ред. кол.: С. І. Сташук (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2002. – Вип. 53. – С. 189–196.
4. Міщенко О. В. Теоретичні основи визначення сутності екологічного туризму / О. В. Міщенко // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Геогр. науки. – 2010. – № 3. – С. 155–160.
5. Мудрак О. В. Інноваційні підходи щодо створення раціональної системи природних парків як об'єктів регіональної екологічної мережі (на прикладі Поділля)/О. В. Мудрак // Екологічний вісник, 2007. т.№ 6.-С.26-29.
6. Реймерс Н. Ф. Особо охраняемые природные территории / Н. Ф. Реймерс, Ф. Р. Штильмарк. – М. : Мысль, 1978. – 295 с.
7. Семенов-Тянь-Шаньский В. Н. Заповедники и заказники СССР // Изв. Центр. бюро краеведения. – 1928. – № 3. – С. 66–69.
8. Царик Л. П. Наукові засади формування екомереж: [навчальний посібник.] / Л. П. Царик. – Тернопіль: Видавн. відділ ТДПУ, 2004. – 45 с.
9. Царик Л. П. Природозаповідання і рекреація /Л. П. Царик // Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Видавн. відділ ТДПУ, 2001. – №2. – С. 103–108.
10. Фіторізноманіття національних природних парків України / Під заг. ред. Т.Л. Андрієнко. – К.: Наук. світ, 2003. – 143 с.
11. Яворівський А. Оптимізація природокористування в національних природних парках/ А. Яворівський // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Геогр. науки. – 2010. – № 3. – С. 27–32.

Надійшла до редколегії 26.03.2014